

ЦИВИЛИЗАЦИЈА КАО ИДЕАЛ: ИСТОК ИЛИ ЗАПАД?²

У Андрићевој ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ присутне су две водеће цивилизације те епохе, западноевропска и источна, оличена у наслеђу Отоманског царства. Колико је њихов однос конфликтан, каква су суштинска прожимања међу њима, које су сличности и разлике - тема је овога истраживања. ТРАВНИЧКА ХРОНИКА овде се не поима у контексту интеркултуралности, већ као симболичка источна капија Запада и обрнуто, западна капија Истока...

Кључне речи: Иво Андрић, „Травничка хроника“, цивилизацијски код, културологија

Када поново читам Андрићеву ТРАВНИЧКУ ХРОНИКУ – овај пут не као „историјски роман“, већ као својеврсни „роман потраге“ (потраге за цивилизацијском хармонијом, идеалом...) – онда је мој први доживљај везан управо за тематску дефиницију овог огледа. Наиме, иако на први поглед делује да су у наведеном роману вредности западне, тј. западноевропске цивилизације представљене супериорно у односу на вредности источних – балканских и левантинских пре свега! – цивилизацијских модела, у дубинском доживљају ствари то није тако недвосмислено. Зато би, можда, наслов мог огледа био најтачнији ако би му се додала једна заграда и једна игра речи: не *или*, него *и* (ли)...дакле, и један и други феномен истовремено, на различите начине!

Свакако да је Иво Андрић, упркос свом класичном образовању, природно имао бољи слух за специфичну културолошку и цивилизацијску

---

¹ koderdam@nscable.net

² Рад је резултат истраживања на пројекту 178005 под насловом „Аспекти идентитета и њихово обликовање у српској књижевности“ који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (руководилац пројекта: проф. др Горана Раичевић).

мешавину Истока која се у Босни исказивала готово лабораторијски егземпларно, поред осталог и зато што је она (и геополитички и геополотички посматрано!) била последња европска тачка Отоманског царства, али и прва левантинска станица када се из средње или западне Европе крене на Исток. Други важан разлог поменутог „босанског егземплара“ свакако јесте и тај што је њена територија вековима имала статус мање или више важне турске периферије (**провинције**), у којој се – као и иначе таквим зонама! – све мења и осавремењава спорије него у центру (тј. у метрополама). Најзад, у овом контексту не треба занемарити ни чињеницу да писац својим образовањем западноевропску традицију (од Антике, преко ренесансе, па до Просветитељства) види као својеврсно **aurea aetas**, мада је свестан њених недостатака, неостварених идеала и диспропорције између прокламованих начела и стварности: с друге стране, сличне „грешке“ источњачко-левантинског дискурса он разуме као „природне“ не само због својих генетско-духовних предиспозиција већ и зато што је већина од њих уистину у **самој природи** тог дискурса! Читајући, дакле, ТРАВНИЧКУ ХРОНИКУ као описани „роман потраге“, читаћемо је и као малу оду цивилизацијском „homo duplex“-у, насупрот данашњим интеграционистичким одама које некакву виртуелну културолошку и најширу друштвену синтезу успостављају као наизглед цивилизацијски (а заправо политички!) коректан ниво.

Одмах треба нагласити: тај homo duplex у ствари је **homo multiplex**, радознао и отворен за најшири дијапазон разноврсности и често неспојиве вредносне системе (чак и када су му страни!), никако не стремићи њиховом сукобљавању или искључивости у поимању, интерпретацији, валоризацији. У којем правцу стреме његове наклоности и симпатије, можемо видети на безброј места, а најпре већ на почетку романа – када се описује прва аудијенција новопостављеног француског конзула Давила код травничког везира Мехмед-паше. За сваког иоле васпитаног човека, оно што је Француз доживео у главној улици (**главној**, подвлачим, а не некој забаченој – споредној!!!) представљало би више него шокантан и стресан доживљај, независно од функције у којој се нашао: погрде, плувања, псовања и најразноврснији репертоар бестидности којим су сви – укључив жене и децу! – показивали нетрпељивост према странцу, нису ублажила ни смиривања његовог искусног тумача Давне који је и те како добро познавао менталитет босанске касабе, Леванта и уопште турског Истока. Све се у ствари сводило на уврежено мишљење чаршије, и то не само оне муслиманске која је доминирала, да „нико нама никад није у наше послове заавиривао“, па неће ни сад „тамо неки Бонапартин дипломата“, ма колико моћна држава стајала иза њега. То исконско непријатељство према свему новом и страном, показаће се подједнако и на примеру аустријског конзу-

ла Митерера, који је додуше уживао више наклоности католичког света, али и то је остало на извесној дистанци, најтачније можда дефинисаној кроз дистинкцију „наши“/„њихови“ послови. Тај чудесни конгломерат раје, потурица и Турака дисао је као јединствена целина пред „спољном опасношћу“ коју су страни конзули оличавали: и не само страни конзули него и тадашњи султан-реформатор Селим III, као и актуелни травнички везир Мехмед-паша који је са симпатијама гледао како на француску револуцију тако и на Наполеона, па чак и на француску културу иако није у целости могао да је разуме (театар, на пример!). Карактеристично је да у перспективи конзула Давила – кроз чији лик се више но очито пројектује наш писац! – најбоља особина поменутог паше и јесте извесна његова прозападна оријентација, која усред овог дивљег левантинског света делује као истинска светлос у тмини. Не улазећи у правила и обичаје тог света – у роману представљеног као цивилизацијски ретроградног у односу на Европу! – штавише схватајући све више током година његове специфичне шифре (али и не оправдавајући их!), Давил учвршћује утисак да су европске вредности и идеје које доносе конзули дубински непомирљиве са оним што чини суштину Истока (односно, традиције Отоманског царства!), оличеног у везирској престоници Травнику.

Ако је још одавно речено да је Балкан (тј. Србија, по светом Сави!) исток на западу и запад истока, онда би се свакако таква перспектива могла сагледати и у ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ: међутим, овде та источна капија Запада и западна капија Истока (у исти мах) као да су суштински затворене ка оној другој сфери, пропуштајући кроз свој улаз само оно што се мора! Као негдашња „гвоздена завеса“ из хладноратовске епохе, с тим да **идеолошко** у овом случају није доминантно већ тај примат има управо **цивилизацијско**, а уже гледано културолошко, и још уже: свакодневно-обичајно, менталитетско, друштвено-нормативно, и т.сл. Колико је Андрићева позиција нескривено прозападна (или, блаже речено, никако није неутрална!) можемо се уверити на свим местима где он супротставља - чак и условно схваћен! - негативнији део европског кода оном оријенталном, било да је реч о најкрупнијим темама или пак о ситнијим анализама појединачних људских карактера. Маштајући и пишући (помало) еп о Александру Великом, Давил више од свега у то дело уноси сопствену одвратност према азијатском духу и свог јунака схвата као борца против тог духа и „европеизатора“ Истока: наравно да се у епу промаљају и личности које је песник имао прилике да упозна у Босни, као и сам „азијатски дух“ - онако како се у тој регији оличава. Овде долазимо до кључног питања које не би требало да је само предмет имагологије као науке него превходно феноменологије као филозофске дисциплине: ако се говори о „азијатском духу“, „левантинском мен-

талитету“, или пак о „европским вредностима“ или „западноевропској цивилизацијској традицији“, шта се заправо подразумева под тим веома уопштеним појмовима? Јер Азија представља и таоизам, Буду или хаику песништво (рецимо!), као што и Европа – осим Аристотела и ренесансе – означава и конквисту или пак инквизицију (на пример)! Наравно да у реалности живот људи у тим различитим геопоетичким сферама није исти, као што им нису исти ни етика или други вредносни кодови, но да ли су те разлике погодније и изазовније за разматрања у контексту супериорно-инфериорно или пак у смислу специфичности које су детерминисане многобројним, често и неухватљивим, готово невидљивим факторима? Када осмотримо дубинска значења Андрићевог романа, видећемо да она сугеришу како је истинска мултикултурална веза ових сфера неостварљива, те да оно чему у најбољем случају ваља тежити јесте међусобно разумевање и извесна толеранција – речено више политичким него културолошким језиком, а зашто да не ако су главни јунаци *homo politicus*-и?! Укратко, овде се ради о **могућој** (да ли суштински и остварљивој?) „мирољубивој коегзистенцији“...

Занимљиво је осмотрити још један аспект који у савременој науци привлачи посебну пажњу, а то је аспект родног идентитета: о женама које су локално становништво Травника (дакле, интегрални део помињаног рајинско-муслиманског конгломерата) готово да и нема речи; насупротив томе, конзуловице су представљене веома јасно и детаљно, иако не истоветно. Писац цитира медитеранску пословицу, коју је један од романеских јунака често слушао у детињству: „Ко хоће сам себе да упропасти, тај узима жену са Леванта“. У таквом контексту, излишно је трагати за већом индивидуалношћу или упечатљивијим карактерима Левантинки: иако уопштено говорећи, ТРАВНИЧКА ХРОНИКА и није роман женских ликова, ипак неки од њих завређују пажњу – можда понајвише Ана Марија фон Митерер, супруга првог аустријског конзула, чија психопатолошка природа издалека подсећа на дубински трагизам неких других Андрићевих јунакиња (Госпођице из истоименог дела, рецимо!). Зашто је Травник, тј. отоманско-провинцијална, левантинска касаба место у коме за жене постоје само споредне улоге, јасно је ако се узме у обзир шифра према којој писац гаји готово нескривену дистанцу (источно-исламска); међутим остаје загонетка зашто баш због афирмисања западњачке цивилизације није већу пажњу поклатио женским ликовима одатле? Чак је и г-ђа Давил, иначе по свему просечна жена и коректна супруга која своје идеале реализује најпре у браку и породици, могла послужити као добар модел у таквој афирмацији, с обзиром на то да и она уноси своје француске навике у свакодневни живот конзулата (од исхране и послуге, преко уређења врта, па све до ентеријера и екстеријера саме зграде).

Одговор који би писац ових редова могао да понуди излази из оквира теме којом се непосредно овде бавим, мада није неинтригантан: с једне стране, тиче се родног карактера Андрићевог дела у целисти, а с друге – имаголошке проблематике схваћене као проблематике Другог уопште (дакле, и полне другости!)...

Западњачка представа о Истоку као цивилизацијском простору притворности, заосталости, па и својеврсног хаоса најбоље се осликава рефлексивним лајтмотивом француског конзула да све што Травничани, Босанци и Левантинци уопште чине, говоре или мисле нема важности ни истинског утицаја на озбиљне и просвећене људе! У читавој ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ оваква логика не доводи се у питање чак ни када јој сама збивања противурече, највише опасностима и егзистенцијално-судбинским изазовима која носе: не заборавимо да прва деценија 19. века, као и почетак наредне, подразумевају огромна историјска померања на тлу Европе (и европског дела Турске), што се у позадини романескних збивања осећа и види, а каткад неким замршеним путевима и директно уплете у њих. Ипак, иако историјски роман, ТРАВНИЧКА ХРОНИКА више је роман унутрашњег културолошко-цивилизацијског монолога главног јунака Давила и његових истоврсних дијалога са ретким сабеседницима или са стварним и замишљеним штивима (од којих је нека и сам написао или их пише). У том смислу може се рећи да идеал који писац промовише није неки грандиозни, универзални, историјски или метафизички, није чак ни приватни – мада то не би чудило у раздобљу русоизма! – него је то један више сневани но реални идеал друштва које истински живи западне цивилизацијске вредности. Право питање гласило би: да ли се такво друштво уистину налази на Западу, чак и у маштаријама романескних ликована или пројекцијама самога аутора?!

У одговору на ово питање, поново бих се морао вратити почетној тези мог огледа: наиме, да ли је супериорност западне и средњоевропске цивилизацијске парадигме толико **недвосмислено** истакнута колико се с правом чини када се ишчитава примарни, најконкретнији значењски слој ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ (уз свеprisутне ауторске, тј. пишчеве есејистичке рефлексije)? Јер, негде у подтексту не само да у реалном романескном времену тутње велики европски ратови који имају и неке карактеристике револуција него и свет који 1814. године Давил напушта (називајући га у једном писму „варварским“!) остаје стабилнији у свом специфичном, вековном реду и поретку од просвећеног света, у који се француски конзул радосно враћа. Штавише, *еџилог* овог дела казује да се у свести Босанаца – више муслимана но осталих, али негде у дну душе и ти „остали“ су сличне менталне грађе! – привремени поремећај стабилних вредности (које њихова цивилизација готово а priori подразумева!) десио доласком

страних конзула у Травник и историјским збивањима која су то проузроковала, а не неком пукотином у самом цивилизацијском систему Истока, односно оног његовог сегмента оличеног у Отоманској империји. „...Па, ево, и то би и прође...и све ће опет бити као што је, по божјој вољи, одувијек било...“, констатује стари Хамди-бег у последњим редовима ЕПИЛОГА. Следећи такву логику, питање цивилизацијског идеала постаје много комплексније и не своди се на пуку опозицију модерно-анахроно, или напредно (прогресивно)-назадно(регресивно), мада се и суштина самих поменутих појмова може и треба дубински преиспитати. Заправо, „статична“ друштва, културе и цивилизације имају барем једну очигледну предност у односу на она „динамична“, а то је каква-таква хармонија и стабилност. Да ли је идеал људске цивилизације у перманентним променама кроз које се тежи усавршавању (које то не мора уистину и бити, односно бива тек у понеком аспекту) или је тај идеал у личној, интимној испуњености, миру, срећи? Да ли су епохе и заједнице које су истицале интензиван напредак, друштвену, научну и сваку другу (р)еволуцију као идеал кретања ка бољем свету доносиле више среће појединцима који су живели у њима (дакле, и скупу тих појединаца–колективу) него оне које су управо такав идеал одбијале или оспоравале? У ове друге свакако не бисмо безрезервно могли да уврстимо цивилизацијски Исток, мада се мора признати да азијатски и левантински идеали далеко више но модерни европски теже непромењивости и дефинисању једном успостављених вредности на дужи рок (ако не и заувек?!), уз уверење да се тако лакше и сигурније проналази пут до мира, спокоја, среће...

Када се из такве перспективе сагледа сусрет две тада водеће цивилизацијске парадигме у ТРАВНИЧКОЈ ХРОНИЦИ, још аргументованије се оно насловно *или* може заменити са *и*, можда сасвим без заграда и знака питања: Андрић је свој роман писао усред вихорних времена (завршио га је априла 1942. године), док се његова интерпретација одвија данас, на почетку 21. века, када је иза нас већ преосмишљено и превредновано искуство западно-просветитељских идеја прогреса и напретка, када смо – дакле – као цивилизација добро сагледали њихово наличје и тамне стране. Не мислим ту само на оно што су велики теоретичари и филозофи постмодерне епохе – од Дериде, преко Лакана и Бодријара, па све до Слотердајка и Епштајна – писали о наведеној тематици, понајвише о **логоцентризму** који у последња три века као ноћна мора притиска западну цивилизацију (а који она источна не познаје у *шаквом* виду!), или пак о **техницизму** који је преузео примат над духовношћу, или о идеолошком и економском глобализму - а у поменутом контексту и глобализму културе, која је постала тржишни феномен; мислим овде подједнако и на непосредна стварносна искуства која су обележила наше

просторе на измаку 20. века и самом уласку у трећи миленијум нове ере. Можда ће неко замерити ако се у једну научно-литерарну анализу уводе и животна искуства, односно оно што смо уопште могли спознати у непосредној стварности око нас, али таква потенцијална замерка пада у воду јер је психологија још одавно доказала индивидуализацију сваке спознаје, а когнитивна психологија и детерминисаност свих увида реалним временско-просторним координатама у којима егзистира онај који их промовише: најзад, послужимо се великом уметничком истином, сасвим примереном у овом разматрању, тј. Борхесовом опсервацијом да је сваки, па и најгенијалнији појединац ипак савременик сопствене епохе, односно да баш тај фактор и те како одређује његов поглед на свет, његово дело итд. Пошто је ТРАВНИЧКА ХРОНИКА Ива Андрића дело који је свакако нацивело своје време и наставило живот у новом, будућем, онда је тим оправданије питање како га чита то (*садашње*) време и како би, евентуално, сам писац видео описану проблематику 2013. године, да је којим случајем тад – а не 1942. године – ставио тачку на овај роман?!

Имајући на уму и праксу „актуализујуће рецепције“ коју је у науци о књижевности легализовао Ханс Роберт Јаус, закључио бих – сходно претходно реченом – да би Давил (тј. Андрћ) 21. века афирмисао **цивилизацију по себи** као врховни идеал, не дајући преимућство нити ономе што се подразумева под појмом Исток, нити ономе што се подразумева под појмом Запад, јер данас смо више но свесни да обе ове парадигме, ма колико уистину нису кохерентне већ разноврсне, подразумевају пуно вредности („вредности“?) које су далеко од идеалног цивилизацијског пројекта. Такав пројекат, такође, не може се више тражити ни у некој фиктивној синтези или толерантном прожимању њихових најпродуктивнијих токова, а још мање у конфронтацији која у крајној инстанци прети нестанку цивилизације као феномена уопште и повратку у предцивилизацијску епоху. Источна капија Запада и западна капија Истока, на жалост, показале су својим примером путеве којима не треба ићи: зато је можда и најактуелнија порука ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ садржана у чињеници да сваки од њених ликова, био просвећени Европејац или Левантинац другачије врсте просвећености, у ствари на сопствени начин трага за чврстим упориштима која ће га одржати у цивилизованом поретку (иако се око њега дешава хаос!). То не значи да цивилизација јесте одсуство свакога хаоса и некакво – такође фиктивно! – пространство хармоније, али значи да она јесте феномен који је у време тзв. „великог скока“ (што се, по антрополозима, десило пре тридесетак хиљада година!) homo sapiensa као врсту коначно издвојио из осталих животињских врста и подарио му низ привилегија: са тим привилегијама он ипак није увек умео најбоље да располаже. Сви главни јунаци ТРАВНИЧКЕ ХРОНИКЕ

на крају остају на својим почетним интелектуалним и егзистенцијалним позицијама, али искуство трећег миленијума упућује нас да таква опција убудуће неће бити могућа, или да ће барем бивати све ређи анахронизам. Зато је Иво Андрић својом цивилизацијском рефлексијом у овоме роману отворио далекосежније и суштинскије дилеме од оних које се тичу односа Истока и Запада, дилеме које се тичу структуре и есенције Цивилизације као неспорног идеала којем људска раса треба да тежи и да га гради заувек, упркос свему...

Sava B. Damjanov

CIVILIZATION AS IDEAL: EAST OR WEST?

Summary

In Andric's TRAVNIK CHRONICLE, two major civilizations of the epoch are described: the Western European and Eastern, embodied in the legacy of the Ottoman Empire. The subject of this study is the examination of the conflict and intertwining between these two cultures, their similarities and differences. In this paper, TRAVNIK CHRONICLE is not perceived in the context of intercultural relations, but as a symbolic Eastern Gate of the West and vice versa, the Western Gate to the East. The novel begins with some issues related to the context of modern civilization, particularly with the theme of the socio-political situation in the Balkans in the early 21st century.

Key words: Ivo Andric, Travnik Chronicle, civilization code, culture